

Фальковська Л.М., Справедливість як предмет соціально-психологічного дослідження // **Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави**: зб. наук. праць / Асоціація політичних психологів України; за заг. Ред.. М.М. Слюсаревського; упоряд. Л.А. Найдюнова, Г.В. Мироненко. – К.: Міленіум, 2011. – Вип.11. – 312 с., С. 290 – 299.

СПРАВЕДЛИВІСТЬ ЯК ПРЕДМЕТ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

*Людмила Фальковська,
старший викладач кафедри соціальної та практичної психології
ЖДУ імені Івана Франка*

Розглянуто сучасні напрями вивчення справедливості як психологічного явища, представлені у зарубіжній і вітчизняній психології. Пропонується підхід до аналізу справедливості з огляду на її раціональних складових.

Ключові слова: уявлення про справедливість, види справедливості, переживання справедливості, справедливість як архетип, справедливість як цінність, справедливість як конструкт.

Рассмотрены современные направления изучения справедливости как психологического явления, представленные в зарубежной и отечественной психологии. Предлагается подход к анализу справедливости с точки зрения ее рациональных составляющих.

290

Ключевые слова: представления о справедливости, виды справедливости, переживания справедливости, справедливость как архетип, справедливость как ценность, справедливость как конструкт.

The article deals with modern trends in the study of fairness as a psychological phenomenon presented in the foreign and national psychology. An approach to the analysis of justice in terms of its rational components is proposed.

Key words: notions of justice, the types of justice, the experiences of justice, justice as an archetype, justice as a value and justice as ta construct.

Проблема. Справедливість виступає одним із провідних регуляторів поведінки у спільноті. Втілюючи в собі основні цінності цивілізованого суспільства, в умовах сучасного глобалізованого, взаємозалежного світу, вона постає наріжним каменем у розв'язанні фундаментальних соціально-

психологічних, політичних, правових, морально-етичних культурологічних проблем.

Крім того, справедливість – одна з основних духовних цінностей особистості. Відмова від неї руйнує всю систему ціннісних орієнтацій людини. Без справедливості немає і права: ні як формальної рівності, ні як свободи (не кажучи вже про право як про справедливість). До того ж неможливо уявити собі і соціально-політичної свідомості поза дією категорії справедливості.

Протягом багатьох століть справедливість постає найактуальнішою категорією філософії (етики), теології, права, соціології, лінгвістики, психології – предметом вивчення не тільки теоретичного, а й прикладного характеру. Кожна епоха та культура породжує свої уявлення про джерела, критерії та зміст поняття справедливості – ставлення людини до справедливості еволюціонує разом із розвитком суспільства.

Особливого значення поняття справедливості набуває у політичному житті, оскільки у різні історичні періоди «справедливість» постає основним поняттям у визначенні соціальної та економічної політики країн – тоді йдеться про *соціальну справедливість*. Під гаслом історичної справедливості змінюється інтерпретація подій далекого та недавнього минулого, розпочинаються міжгрупові конфлікти тощо. Потреба у науковій розробці проблеми справедливості у суспільстві надзвичайно загострюються в багатьох галузях науки, зокрема, у психології.

Мета статті: аналіз досліджень справедливості як психологічного явища у вітчизняній та зарубіжній психології, спроба запропонувати новий погляд на природу справедливості як конструкту в індивідуальній та масовій свідомості.

Аналіз досліджень справедливості як психологічного явища, відповідно до предмету, методів та сфери інтересу, дозволив виявити декілька основних напрямів її вивчення у зарубіжній та вітчизняній психології. Розглянемо їх

послідовно.

«Теорія еквівалентної справедливості» ("equity theory"), запропонована Дж. Адамсом (J.S. Adams, 1965), об'єднала теоретико-емпіричні уявлення із різних галузей соціально-психологічного знання, включаючи теорії відносної депривації, соціального обміну та когнітивного дисонансу, і, залишалась донедавна, незважаючи на її критику (R. Folger, 1984; S.J. Brams, A.D. Taylor, 1996), однією із провідних соціально-психологічних моделей справедливості, на яку спиралась психологічна дослідницька практика.

Емпіричні дослідження справедливості розпочались роботами Л. Колберга (L. Kohlberg, 1969) – автора моделі морального розвитку та Дж. Адамса, який обстоював ідею неупередженості як основної норми справедливості. Активне взаємопроникнення ідей, породжених різними підходами та виокремлення чисельних напрямів, що різняться предметом та методиками емпіричного дослідження психології справедливості спостерігається нині.

Справедливість як система побутових уявлень постає в межах вивчення характеру, місця та ролі справедливості у побутовій свідомості (Ж. Піаже, 1932; Л. Колберг, 1984; О.П.Ніколаєва, 1993, 1995; Ш. Курільски-Ожвен, М.Ю. Арутюнян, О.М. Здравомислова, 1996; Л.І. Анциферова, 1999; М. Воловікова, Л.М. Сосніна, 2001; Г. Валіцкас, В. Юстицкіс, 2006 та ін.). Аналіз побутових уявлень щодо справедливості (О.О. Голинчик, О.О. Гулевич, 2003, 2005; О.О. Голинчик, 2004; О.О. Гулевич, 2007 та ін.), індивідуальних відмінностей в уявленнях про справедливість (Z. Rubin, L.A. Replau, 1973; M.J. Lerner, D.T. Miller, 1978; M.J. Lerner, 1980, 1981; M.J. Lerner, L. Goldberg, P. Tetlock, 1998; L.J. Skitka, 2003; M. Schmitt, M. Gollwitzer, J. Maes, D. Arbach, 2005 та ін), стратегій відновлення справедливості (К. Лейг, У.Дж. Стефан, 2003; J.S. Shaw, E. Wild, J.A. Colquitt, 2003; О.О. Гулевич, О.О. Голинчик, 2003, 2004; О.О. Гулевич, 2004 та ін.) та кореляційних дослідженнях зв'язку справедливості з різними соціальними феноменами (M. Deutch, 1975; M. Lerner, 1975; R. Folger,

1977; J. Greenberg, R. Gohen, 1982; S. Brams, 1996; K. Leung, W. Stephan, 1998, 2000, 2003; G. Mikula, M. Wenzel, 2000; H. Triandis, 2000; S. Clayton, S. Opatow, 2003; L. Skitka, 2003; Дж. Мацумото, 2003 та ін.) досить широко представлені в зарубіжній соціальній психології.

У процесі сприймання й оцінки справедливих та несправедливих подій існують три якісно різних уявлення про справедливість [1]: *як закон*, якого слід дотримуватись (виступає як сила, що вимагає

292

від людини реалізації певних дій); *як милосердя та надія* (виступає як сила, що надає допомогу та захист); *як об'єктивне знання* (виступає як сила, що не стосується людини).

Існування у свідомості цих трьох типів уявлень щодо справедливості вказують, за О.О. Гулевич, на зв'язок з моральною (відповідність дійсності; добре і неупереджене ставлення до людей) та зв'язок з правовою свідомістю особистості (дотримання закону). Авторка зазначає, що справедливість більш тісно, порівняно з несправедливістю, пов'язана з правовою реальністю та пошуком істини, проте менш – з міжособистісними відносинами.

Уявлення про справедливість реалізують, за О.О. Гулевич [22], ряд основних функцій, серед яких: пізнання (впливає на оцінку оточення); регуляція (впливає на емоційний стан, здоров'я та поведінку особистості) та самоствалення (впливає на самооцінку та самоефективність людини).

Цикл кореляційних досліджень уявлень про справедливість у зв'язку з соціальною ідентичністю представлений у роботах M. Deutch (1975), M. Lerner (1975), R. Folger (1977), J. Greenberg та R. Gohen (1982), S. Brams (1996), S. Clayton та S. Opatow (2003), L. Skitka (2003) та ін. У дослідженнях W. Austin (1975, 1986), R. Wicklund (1975), J. Greenberg (1980), H. Reis (1982, 1984) та ін. емпірично обґрунтована багатомірність мотивації феномену справедливості.

Культурна детермінація уявлень про справедливість постає предметом вивчення у працях J. Miller, E. Kagan, F. Lamb (1990), E. Lind та C. Kulik (1991),

К. Leung та W. Stephan (1998, 2000, 2003), Н. Triandis (2000), Дж. Мацумото (2003) та ін., в дослідженнях яких представлено кроскультурний аналіз принципів та критеріїв оцінки справедливості.

Уявлення про справедливість суттєво позначається на стратегіях відновлення справедливості (Р.К. Х'юсман, Дж.Д. Хетфілд, 1992; О.О. Гулевич, 2009). Дослідники виявили, що оцінка ситуації та відповідна поведінка людини переважно спирається на власні уявлення про справедливість, а ті, в свою чергу, впливають на:

- ✓ бажання виконувати свої професійні чи громадянські обов'язки;
- ✓ характер взаємодії з іншими людьми, готовність надавати їм допомогу чи приймати участь у спільній діяльності;
- ✓ бажання помститися кривдникові, визначення міри покарання для нього;
- ✓ готовність звернутися в певну організацію чи працювати в ній;
- ✓ якість роботи;
- ✓ девіантну, в тому числі протиправну поведінку.

293

Емпірично виявлені стратегії відновлення справедливості поділяють умовно на активну – «активна жертва», пасивну – «пасивна жертва» «смиренність із несправедливістю» [1]. Активна та пасивна стратегії мають ознаки схожого характеру (покарання, відшкодування, попередження), проте активна розрізняються за способом (самотужки чи через посередників) та за суб'єктом (винуватець, доля, випадок, дехто невизначений) відновлення справедливості. «Смиренність із несправедливістю» передбачає повну відмову від боротьби та небажання відновлювати справедливість.

Справедливість як різновидовий концепт найчастіше реалізується в зарубіжній психології в рамках традиції, започаткованої ще Аристотелем щодо виокремлення форм, видів та типів справедливості, беручи за основу ті чи інші критерії та норми, що їх реалізують. К. Муздибаєв (1992), визначаючи справедливість як сукупність принципів та процедур, що регулюють

розподілення життєвих благ і випробувань, прав і обов'язків індивідів та суспільних груп, пропонує звести її до трьох основних форм: розподільчої, виправної (караючої, кримінальної) та процедурної.

Особливості концептуалізації дистрибутивної (розподільчої, результативної), процедурної (процесуальна складова, що стосується прийняття рішення) та ретребутивної (відплатної) справедливості представлені у працях M. Deutch (1975), M. Lerner (1975, 1981), R. Folger (1977, 1984), G. Mikula (2000), Д. Мацумото (2003), J. Darley та T. Pittman (2003), L. Skitka та F. Crosby (2003) та ін.

Спроби урізноманітнити типологію справедливості представлені у багатьох дослідженнях зарубіжних авторів. M. Lupfer, K. Weeks, K. Doan, D. Houston (2000) виокремлюють міжособистісну справедливість, яка вказує на те, наскільки ввічливо повелись з учасником події та як його інформували з приводу прийнятого рішення, проте О.О. Гулевич та О.О. Голинчик (2003) пропонують розглядати міжособистісну справедливість як одну із сторін процедурної справедливості.

J. Colquitt (2001, 2004) пропонує для опису справедливості процедури прийняття організаційних рішень чотири види справедливості: дистрибутивну (розуміється ним як неупередженість та розподіл за зусиллями), процедурну (стосується організації процесу винесення рішення), міжособистісну (пов'язана з тим, наскільки чемно та поважно обійшлись з учасником взаємодії) та інформаційну (визначається мірою поінформованості учасників щодо процедури прийняття рішення).

Визначення виправної справедливості як справедливості в ситуації призначення покарання за суспільно-небезпечний вчинок чи злочин знаходимо у дослідженнях К. Лейга та У.Дж. Стефана (2003). У контексті вивчення стратегій відновлення порушеної справедливості

шляхом покарання винуватця, їй протиставляється відновлювальна

справедливість, в основі якої лежить нейтралізація почуття несправедливості та її наслідків у жертви. J. Gibson (2002) **Помилка! Джерело посилання не знайдено.** зазначає, що психологічному сенсі, суть виправної справедливості полягає в покаранні злочинця, а відновлювальної – у відшкодуванні збитку, завданого жертві.

Дослідження справедливості як способу прийняття рішення широко вивчається в: *організаційній* (J.A. Colquitt, D.E. Conlon, M.J. Wesson, C.O. Porter, 2001; M.L. Ambrose & R.A. Cropanzano, 2003 та ін.); *політичній* (T.S. Kershaw, S. Alexander, 2003; W.R. Louis, J.M. Duck, D.J. Terry, R.A. Schuller, R.N. Lalonde, 2007 та ін.), *правовій* (R.A. Anderson, A.L. Otto, 2003; О.О. Гулевич, О.О. Голинчик, 2003; О.О. Гулевич, 2010 та ін.) сферах та *економічних* (J.V. Fuller & K. Hester, 2001; M. Wenzel, 2002 та ін.) галузях.

Вивчення психології справедливості у сфері міжособистісних (О.О. Гулевич, 2007, 2009) та міжгрупових взаємин є не надто поширеними (M. Deutch, 1975; M. Mark, 1980), проте у них аналізуються причини й умови виникнення групового фаворитизму та аутгрупової дискримінації.

Цікавим, на наш погляд є пояснення механізму та позицій, завдяки обранню яких суб'єктом приймається справедливе рішення. Р.К. Х'юсман та Дж.Д. Хетфілд (1992) пропонують визначити справедливість як дуже тендітне, досить незвичне наше сприйняття дійсності. На їх думку, люди ще з раннього онтогенезу на підсвідомому рівні оцінюють свої найважливіші взаємини шляхом порівняння того, що вони вкладають («Внесок») і що отримують натомість («Віддача»). Про існування такого суб'єктивного моніторингу зазвичай дізнаються, коли ця підсвідома система вказує на нерівний «рахунок справедливості». Люди, не задоволені своїми взаєминами через низьку віддачу, прагнуть відновити справедливість, вдаючись до таких трьох способів: зменшуючи свій внесок, збільшуючи віддачу та припиняючи взаємини.

Втім, існує ряд винятків, в аналізі яких Р.К. Х'юсман та Дж.Д. Хетфілд виявили людей, що хочуть вкласти більше, ніж отримувати – альтруїсти, та

інші, які хочуть більше отримувати, аніж давати – егоїсти. Проте, більшість все ж прагне до рівноваги між внеском та віддачею – цю категорію людей дослідники назвали чутливими до справедливості.

Отже, альтруїсти хочуть, щоб їх внески перевищували віддачу, егоїсти прагнуть зворотного, а чутливі до справедливості – рівноваги. Втім, цілком ймовірно, що така характеристика не може бути незмінною в орієнтації відносин, бо деякі люди можуть бути альтруїстами на роботі і затятими егоїстами вдома і навпаки. Так чи інакше, але переважна більшість

295

людей вступають у взаємини з певним рівнем рівноваги між внеском та віддачею, а дисбаланс між останніми веде до спроби відновити справедливість у відносинах.

Переживання справедливості мають індивідуальний, груповий та суспільний характер. Переживання справедливості зумовлюється гостротою конфлікту між «справедливо-для-мене» (мені більше, ніж іншим) та «справедливо-для-всіх» (всім порівну) у позиції суб'єкта.

Оцінювання ситуації з індивідуальної, суб'єктивної точки зору, основним принципом та критерієм якої є «я повинен отримувати максимально багато для власної реалізації» корениться в інстинкті самозбереження та виявляється у конкуренції. Ще Т. Гоббс зазначав, що конкуренція закладена у людській природі, дитина прагне реалізувати її повною мірою, лише за умов держави та з віком починає приховувати, поступаючись і визнаючи норми суспільного буття. Втім, ознаки такої наївної справедливості складають основу реалізації суб'єктивного потенціалу особистості у будь-якому віці.

Переживання сенсу буття, намагання пояснити, передбачити, спрогнозувати власне життя приводить людину до іншого рівня пояснення справедливості – «кармічної» справедливості, де несправедливість світу визнається справедливою, бо заслуженою. Переживання справедливості як «кармічного» утворення зумовлює такий феномен соціальних установок,

емпірично виявлений М. Lerner (1974), як «віра у справедливий світ», суть якого полягає у тому, що особистістю беззастережно визнається справедливість як внутрішня властивість оточення. Ці установки стосуються глибокого переконання, що зло та добро, випадкові події, багатство та таланти приписуються моральним заслугам людей та груп, з якими вони трапляються.

Відсутність справедливості у стосунках глибоко переживається особистістю, оскільки гостро відчуваються нестача у визнанні своєї гідності, належної поваги до себе, ігнорування заслуги тощо. Нееквівалентність внеску та віддачі (Р.К. Х'юсман та Дж.Д. Хетфілд, 1992) призводить до неспокою, внутрішніх переживань. Це проявляється у тому, що переоцінка викликає почуття провини, а недооцінка змушує людей відчувати образу. Прагнення зберегти рівновагу у взаєминах та почуття провини від переоцінки призводить іноді до цікавих реакцій (докори сумління, експлуатація почуття провини у стимуляції добродійності, участі в акціях тощо).

Психотерапевтичний аналіз переживання несправедливості представлений у Л. Бурбо (2001). Авторка, аналізуючи найпоширеніші травми, що суттєво позначаються на Я-образі людини, виокремлює травму несправедливості як одну із першопричин ригідності особистості. Аналіз травми здійснюється Л. Бурбо з огляду на глибинні переживання

296

дитини, пов'язаних із взаєминами з її батьками (зазвичай своєї статі), які сприймаються дітьми як холодні (бо батьки нездатні виражати себе та відчувати іншого), владні, суворі, нетерпимі тощо. В переважній більшості випадків батьки самі страждають від такої ж травми несправедливості, яка набула інших форм та переживається за інших обставин, проте дитина її відчуває і переживає як свою.

Переживання несправедливості є травмуючим для особистості в силу декількох причин: людина не бачить визнання власної значимості; не відчуває належної уваги до себе, бо не отримує того, чого варта – зазнає змін образ «Я»

і, як наслідок, задіюється ціла низка захисних механізмів – від заперечення до раціоналізації. Хронічне ж перебування у такій ситуації призводить до малопродуктивних копінгів: агресії, задрощів, ревності, жадібності тощо.

Отже, переживання справедливості/несправедливості має глибинну природу і травмуючі, часом, руйнівні наслідки у формуванні цілісної особистості. Найголовнішим є те, що травмуючою є не ситуація чи подія, а сам факт порушення справедливості.

Беззаперечним фактом є те, що *справедливість* в психології розглядається і як одна з провідних всезагальних цінностей в особистісному, соціальному та суспільно-політичному сенсах. М.М. Слюсаревський [3] пропонує *розглядати цінності як компонент соціальної системи*, що наділений особливим значенням у індивідуальній чи суспільній свідомості. Справедливість постає як цінність на рівні індивідуальної (бо має досвід інтимного переживання), групової (бо має практику безпосереднього врегулювання взаємин) та суспільної (бо декларується та захищається мораллю, законом) свідомості. *Ціннісна регуляція поведінки особистості* – внутрішньо вмотивована, осмислена спрямованість позиції, поглядів та вчинків людини, що постає ознакою самодетермінації та особистісної зрілості [3, с.3].

Справедливість як цінність, що виявляє себе на рівні мотиву, спонуки свідчить про зрілість особистості, чіткість її позиції. Рівень цінності «справедливість» як мотиваційної структури особистості забезпечує прагнення людини визначати характер та спрямованість своїх вчинків у нормативних ситуаціях відповідно до тих внутрішніх суб'єктивних сенсів, якими вона наділяє діючі норми. Людина оцінює конкретні вчинки (свої та оточення) як прийнятні чи не прийнятні по відношенню до системи ціннісних норм, суб'єктивно виправдовує чи засуджує з погляду їх екзистенційної виправданості. Подібна позиція є суб'єктною, а тому адаптивною, бо має можливість враховувати специфіку ситуації, здійснювати свідомий вибір у ній [3, с.3].

Умови вивчення *справедливості як архетипу* створюються завдяки розробці методологічного підходу О.А. Донченко в аналізі

297

соцієтальної психіки. Патерни справедливості/несправедливості в житті спільноти кумулює соцієтальна психіка спільноти, утворюючи складну позаперсональну систему глибинної регуляції соціальної поведінки. Архітектоніка символів, образів справедливості, що вибудовувалась впродовж багатьох віків постає як результат внутрішніх конфліктів українського соціуму. Фрактальний принцип структурування архетипів, запропонований у працях О.А. Донченко, дає змогу аналізувати та вивчати глибинну сутність регулятивних феноменів колективного несвідомого.

Великий інтерес для нашого дослідження становить думка О.А. Донченко, що саме міфологічна свідомість лежить в основі дихотомічного принципу, який зберігається і застосовується до раціональних конструктів. Характеристика індивіда як фракталу – складної наддинамічної матриці «універсальна психіка плюс батьківський фактор» має в собі глибинну програму цінностей і смислів, ідеологію, завдяки якій кожна окрема людина по-своєму забарвлює загальний для всього людства світ [4, с. 288], робить можливим звернути увагу в нашому дослідженні на архетипну базу конструкту справедливості.

Вивчення справедливості з точки зору суб'єктного підходу, аналізу справедливості як форми активності особистості є можливою з позиції методологічного підходу В.О. Татенка [5]. Сучасна правотворча та правовиконавча складові юридичної науки зацікавлені у високій правовій культурі молоді, суть якої полягає у можливості вільного виявлення власної суб'єктності. Соціалізація індивіда, як процес становлення соціальності людини, може відбуватись лише в інтеріндивідній взаємодії, в якій виникають умови реалізації у індивіда суто людських властивостей, провідною серед них постає, перш за все, суб'єктність особистості.

Справедливість як конструкт представлений у працях Н.В. Хазратової [6] та К.П. Гавриловської [7]. Аналізуючи психологію взаємин особистості і держави, зокрема, суб'єктивно-смісловий контекст правових відносин, Н.В. Хазратова, емпірично виявляє конструкт «справедлива/несправедлива держава» як один із найактуальніших в образі держави. Н.В. Хазратова виокремлює таку функцію держави як забезпечення правопорядку, і, наголошуючи на ній, зазначає: «оскільки правопорядок, так чи інакше ґрунтується не стільки на примусі, скільки на соціальних репрезентаціях щодо ідеалу справедливості, то його рівень без сумніву, залежить від рівня духовного розвитку державоутворюючої спільноти» [6, с. 13].

Необхідність поглибленого аналізу феномену справедливості у нормативно-правовій регуляції правової поведінки виявляє у своїх дослідженнях К.П. Гавриловська [7]. Дослідниця зазначає, що такий психологічний механізм нормативно-правової регуляції правової поведінки як

298

легітимація пов'язана з уявленнями особистості про відповідність конкретної норми права внутрішньому екзистенційному переживанню особистістю соціальної справедливості [7, с. 12], тому очевидним постає факт, що суб'єктність особистості у нормативно-правових ситуаціях є неможливою без наявності в її внутрішній картині світу достатньо визначеної та цілком самодостатньої оціночної шкали справедливого/несправедливого.

Дослідники, що вказують на необхідність емпіричного вивчення справедливості з точки зору: з'ясування її архетипічних характеристик та складових (О.А. Донченко), суб'єктного характеру ставлення особистості, зокрема до права (В.О. Татенко), виокремлення та вивчення її ціннісної складової, суб'єктивно-сміслового контексту відносин людини і держави, провідної ролі легітимаційних механізмів у нормативно-правовій регуляції закладають підвалини принципово нового підходу до вивчення справедливості з позицій аналізу її ціннісних, архетипічних і суб'єктних характеристик.

Висновок. Функціонування справедливості як конструкту в індивідуальній та колективній свідомості молодого покоління державоутворюючої спільноти уможлиблює не тільки легітимізацію правової системи, забезпечує свідоме ставлення до права, не тільки реалізує суб'єктність особистості, а й виступає механізмом регуляції правової поведінки особистості, спільноти.

Література

1. *Гулевич О.А.* Социальная психология справедливости: Бизнес, політика, юриспруденція / О.А. Гулевич – М.: Аспект Пресс, 2007. – 254 с.
2. *Гулевич О.А.* Справедливость: как мы ее понимаем и что она для нас значит. / О.А. Гулевич [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.elitarium.ru/2009/10/26/spravedlivost.html>
3. *Слюсаревський М.М.* Ілюзії і колізії. – К.: Гнозис, 1998. – 234 с.
4. *Донченко Е.А.* Фрактальная психология (Доглубинные основания индивидуальной и социентальной жизни) / Е.А. Донченко – К.: Знання, 2005. – 323 с.
5. *Татенко В.А.* Психология в субъектном измерении / В.А. Татенко– К.: Просвіта, 1996. – 404 с
6. *Хазратова Н.В.* Психологія відносин особистості й держави: Монографія. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2004. – 276 с.
7. *Гавриловська К.П.* Психологічні механізми нормативно-правової регуляції поведінки особистості. – Рукопис. Дис.на зд. Наук. ст канд психол наук / К.П. Гавриловська. – К., 2008